

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2005-2006

İstanbul'da XV. Yüzyıldan Beri Devam Eden Bir Üretim: Eyüp Çömlekçiliği

Filiz Yenişehirlioğlu

Eyüp Çömlekçiliği araştırmaları İstanbul çömlekçiliği üzerine 1993'te Tekfur Sarayı çini fırınları ile beraber başlattığım projenin bir bölümüdür. Araştırmalarımıza Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğümün izni ile 1993 yılında yüzey araştırmaları yaparak başladık. Bu çalışmalar 1995 yılında Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile katılımlı kazı çalışmalarına dönmüş ve 2001 yılına kadar her iki alanda da çalışmalar devam etmiştir.

Araştırmalara başından beri Eyüp ve Fatih Belediyeleri, maddi ve manevi destek vermiştir; Eyüp Belediye Başkanı Sayın Ahmet Genç ve Kültür Müdürü Sayın İrfan Çalışkan'a teşekkür etmek isterim. Bu çalışmalar 1999 yılından sonra Hacettepe Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından da desteklenmiştir. Tekfur Sarayı ve Eyüp bölgesinden çıkan buluntular şu an Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde korunmaktadır. Müzenin o zamanki müdürü Nazan Ölçer'e teşekkür etmek ve o zaman müze temsilcisi olarak başından beri bana destek veren, manevi desteğini, her türlü yardımını esirgemeyen, maalesef kaybettiğimiz Sayın Cihat Soyhan'ı da sevgiyle anmak isterim.

İstanbul çömlekçiliği üzerine çalışmaya başlamamıza neden, İstanbul'un birçok yerinde çömlek, çini, porselen gibi seramiklerin Osmanlı döneminde üretildiğini bildiğimiz halde, tümünü ele alan bir çalışmanın bulunmaması oldu. Kimi üretim yerlerinin doğrudan doğruya söyleneceye dayandığını, arkeolojik verilerle desteklenen yayınların bulunmadığını gördük. Örneğin XV. ve XVI. yüzyıllarda görülen ve "Haliç işi" diye bahsedilen gruptan söz edilir ve bunun Haliç çevresinde üretildiği söylenir, ama günümüze kadar bu bilgiyi destekleyecek her hangi arkeolojik bir veri ele geçmemiştir. Aynı şekilde Osmanlı çini sanatı ile ilgili yayınlarda XVIII. yüzyıl Tekfur Sarayı imalatından söz edilir, bu bilgiyi destekleyecek Osmanlı arşiv kaynakları da bulunmamaktadır ancak fırınların yeri bilinmediği gibi, bu fırınlarda duvar çinisi dışında başka bir üretimin varlığı da bilinmemekteydi. XIX yüzyıl da İstanbul'da üretildiği bilinen, tabakların arkasında damgası olan "Eser-i İstanbul" denilen çini ve evani üretiminin yeri de kuşkuludur; bir grup araştırmacı bunun Haliç'te olduğunu, bir grup araştırmacı ise Paşabahçe bölgesinde olduğunu söyler. Dolayısıyla kentte yüzyıllar boyunca zengin-fakir her evde günlük kullanım için üretilen çömlekler hakkında sınırlı ve genel bilgiler bulunmaktadır. Çalışmalarım sonucunda yüzey araştırmalarına da bağlı olarak Eyüp'te bir çömlekçiler mahallesinin olduğu kanıtlandığı gibi, sondaj yaptığım üç atölye kalıntısı ve diğer rastlantısal kazılardan çıkan malzemenin değerlendirilmesi ve kimyasal analizlerin de yapılmasıyla özgün bir çömlek imalatının olduğu ilk kez arkeolojik kanıtlarıyla belgelennmiş oldu. Böylece daha önceki araştırmalarda örneğin John Hayes tarafından Saraçhane kazılarında çıkan benzer özelliklere sahip parçalar "19. yüzyıl kaba İstanbul çömleği" olarak tanımlanırken bizim çalışmalarımız sonucunda bu üretimin Eyüp çömlekçiler mahallesinden geldiği kesinlik kazandı.

"Çömlek" kökeni Türkçe-Moğolca bir sözcük olup Prof. Dr. Talat Tekin'in yapmış olduğu araştırmalara göre de özgün hali "çölmek"tir; süzülmuş çamurdan yapılan toprak kap anlamına gelir. İstanbul'u düşünecek olursak, evlerde, imaretlerde kullanılan tabak ve bardaklardan sarayda kullanılan kimi özel çömleklere, mezarlıklardaki testilere -ki belki Eyüp bu açıdan yine önemli-, bahçelerdeki saksılara, kuru tahılların saklandığı kavanozlara, su küplerine kadar İstanbul'un her türlü ihtiyacını karşılayan Eyüp çömlekçileri, farklı nedenlerle yüzyıllar boyunca bu imalatı devam ettirmişler. Kentsel yaşam ve günlük çömlek kullanım ihtiyacının çeşitliliği yüzyıllarca devam eden ekonomik bir sürdürülebilirlik sağlamıştır.

Osmanlı döneminden önce de, nerede yapıldığını tam bilmesek de İstanbul'da çömlek üretimi olduğunu İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki örneklerden takip etmek olasıdır. İstanbul ve çevresindeki kil yataklarının da her dönemde kullanılmış olduğu çömleklerin hamurunun renklerine, dokusuna, kalitesine bakıldığında benzer kil yapılarıyla dikkat çeker. Kırmızı ve beyaz kilden oluşan bu kil yatakları, yüzyıllar boyunca İstanbul'un günlük ihtiyacının karşılayan kapların üretilmesinde kullanılmıştır. Lyon Üniversitesi Seramoloji Bölümü'nde Yonna Waksman'ın, Tekfur Sarayı çini fırınlarından ve Eyüp sondajlarından alınan beyaz kil atıkları üzerine yaptığı kimyasal analizler, İstanbul'da Osmanlı dönemi parçalarının beyaz kilyle, Bizans dönemini parçalarının beyaz killerde benzer yatakların kullanıldığı belirlemiştir.

Ayrıca, genellikle çömlek yapılan yer ve çevresinde zaman içerisinde birçok atölye oluşur ve üretim artar. Bu tür yerlere daha sonraları tuğla imalathaneleri gelir. Haliç ve çevresinde de 19. ve 20. yüzyıllarda kurulmuş tuğla atölyeleri bulunmaktadır. Bu dönemlerde inşa edilmiş evlerde, üzerinde farklı fabrikaların işaretleri olan tuğlaların kullanıldığı görülmektedir.

Eyüp Çömlekçiler Mahallesi çalışmalarına başlandığı zaman Eyüp'teki çömlekçilerden söz eden kapsamlı bir çalışmanın olmadığı görüldü. Şehsuvaroğlu'nun İstanbul Ansiklopedisinde Eyüp Çömlekçiler Mahallesi'nin adı geçer ve burada bir üretim olduğu söylenir. Evliya Çelebi, İnciciyan ve Kömürçüyan'da bu mahalleden söz ederler. Haliç'te bir çömlek imalatı olduğunu ilk kez 16. yüzyıl gezginlerinden Julius Petrus'un anılarından buluruz. Petrus pişmiş toprak imalatından söz eder ve bunun yeri olarak ta Haliç bölgesini gösterir. 17. yüzyılda Evliya Çelebi ise Eyüp çömlekçiler mahallesi hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler verir; mahallenin yaklaşır sınırlarını çizer ve sadece çömlek yapanlardan değil çömlekleri satan esnafın dükkanlarından da söz eder ve burada üretilen çömleklerin bir kısmını İznik üretimiyle karşılaştırıp benzer kalitede olduğunu söyler. Bir de özellikle lezzet tat veren, yani içerisine su koyup içtiğimiz zaman tadını lezzetli hale getiren bir çömlekten bahseder.

Biz çalışmaya başladığımızda burada çömlek üretiminin olduğu zamanı tanımlayan tarihi ve arkeolojik çalışmalar bulunmamaktaydı. Mahalle sosyal ve ekonomik tarih bakımından da incelenmemiştir. Daha sonraki yıllarda İstanbul Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı, Eyüp'le ilgili iki kitap yayımladı. Bu kitapta yer alan Prof. Dr. Halil İnalçık'ın makalesinden, Çömlekçiler Mahallesi'nin 15. yüzyıl sonundan itibaren bir mahalle adı olarak arşiv belgelerinde bulunduğunu öğrendik. Demek ki Evliya Çelebi'nin anlattığı Çömlekçiler Mahallesi, 17. yüzyılda Nakkaş Osman'ın yaptığı İstanbul minyatüründe de görüldüğü gibi sur dışındaki bölgeden, sahil sarayların bulunduğu Defterdar İskeleye kadar gelmekteydi. Tabii minyatürlerde buranın Çömlekçi Mahallesi olduğunu gösteren herhangi bir bilgi yoktur, zaten olması da pek mümkün değildir, çünkü çömlekçilik evlerin bahçelerinde rahatlıkla yapılabilen, çok büyük anıtsal yapılar gerektirmeyen, sanayileşmenin henüz oluşmadığı bir dönemde daha çok imalat bazında karşılaşılabileceğimiz bir üretdir. Evliya Çelebi'de çömlekçi dükkanlarının Zal Mahmut Paşa'ya giden yol üzerinde olduğunu yazar.

Çömlekçiler Mahallesi'nin 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında yapılan sigorta haritalarında benzer sokak isimleriyle devam ettiği görüyoruz: Çömlekçiler Caddesi, Çömlekçiler Arkası Sokak, Arpacı Hayrettin Sokak ve Künkçü Çıkmaçı isimleri okunabilir. 1936 İstanbul şehir haritasında aynı isimlerle mahallenin devam ettiği görülür. 17. yüzyıl sonu es'âr defterlerinde ise Karaköy-Çömlekçiler İskeleye arasında işleyen kayıklara verilecek paranın miktarı belirtilmiştir. Böylece Çömlekçiler Mahallesi'nin bir de çömlekçiler adı ile iskeleye olduğu anlaşılmakta ve kentin normal yaşamı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Günümüzdeki mahalle dokusuna baktığımız zaman yeni apartman ve siteler arasında 15. yüzyılda inşa edilmiş ve yenilenmiş kimi küçük mescitler, zaman içerisinde yapılmış çeşmeler, daha çok 19. yüzyıldan kalan ve çökmekte olan bazı ahşap ve taş evlerden oluştuğu görülür.

Kent içinde arkeolojik araştırma yapılan yerlerde yerleşim söz konusu olduğundan, kapsamlı kazı çalışmaları yapmak olası değildir. Sondaj sırasında yakalanan kimi ipucunu kazarak devam ettirmek çok zordur. Ayrıca bu alanlarda yüzey araştırması yapılabilmek için ev sahibinin onayı gerekmektedir. Son olarak da, yapılaşma olan yerlerde toprak çok atılmış ve özgün stratigrafi bozulmuş demektir. Bu durum özellikle yollar için geçerlidir. 19. yüzyıldan itibaren Eyüp'te, teknoloji ve belediyeçiliğin de gelişmesi sonucu yollara su künkleri konulmuş, elektrik, telefon, hava gazı, doğalgaz hatları çekilmiş; bütün toprak alt üst olmuştur. Bu nedenle de yüzey araştırmaları ve sondajlar sırasında bulunan seramik örneklerini tarihleme çok dikkatli olmak gerekmektedir.

Çalışmalara yüzey araştırmaları ile haritalarda sözü edilen sokaklar çerçevesinde başladık. Evlerin bahçelerini taradık, orada yaşayan kişilerle sorular sorduk. Bu mahallede yaşayan kişilerin bahçe veya evlerindeki onarım kapsamında yaptıkları kazılardan aldığımız bilgiler bize ışık tuttu. 19. yüzyıldan kalma evlerin içine girdik; hepsinde muhakkak toprağın içine gömülü küçük veya büyük özgün su küpleri bulduk. Bu

örnekler kırık olarak ele geçen parçalarla karşılaştırıldı. Böylece değişik yöntemlerle veri tabanımızı genişletmiş olduk. Yapmış olduğumuz incelemeler sırasında Çömlekçiler Mahallesi'nde, son atölyeyi 1936 yılında kapamış olan Sıtkı Özkil ile de tanışıp konuşma olanağımız oldu. Yeğeni Servet Hanım'la tesadüfen tanıştık, o bize müthiş bir bilgi dünyasının kapılarını açtı. Sıtkı Bey ile görüştük, babasının ürettiğini söylediği küp, kavanoz, saksı gibi örnekleri belirledik. Atölyenin mührünün görüldüğü damgalı parçalar bulduk.

Yüzey araştırmaları sonucunda "birinci atölye" dediğimiz yeri belirledik. Bugün üretimine devam eden Alev Tuğla Fabrikası'nın hemen karşısında, tuğla fabrikasının sahipleri tarafından yeni bir apartman yapılmıştı ve o inşaat sırasında, toprağın içerisine baktığımızda inşaat atıklarının içerisinde yoğun kırık çömlek parçalarıyla karşılaştık. Aynı alanın daha sonra tel germe yeri olarak da kullanıldığını ve bu üretime ait birtakım havuzların da olduğunu gördük. İlginç bir biçimde, çömlek üretimi, cam üretimi ve ince tel üretimi birbirini takip eden üretimlerdir; tuğla üretimi de buna dahil edilebilir.

Sondaj kazısı sonucu buluntular genellikle yüzeye yakındı, o nedenle çevredeki başka yüzey araştırmalarından elde ettiğimiz diğer parçalarla da karşılaştığımızda, genellikle 19. yüzyıla ait kapaklar, kaseler, küp parçaları, kavanoz parçaları, kulplar veya çok kötü sırlanmış kase dipleri ve üç ayaklar ortaya çıktı. Buluntular arasında üç ayakların ele geçmesi seramik üretiminin olduğuna kesinlik kazandırmaktadır.

17. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tarihlenebilen değişik şamdanlar, tabak, kase, büyük ve küçük küp parçaları çıktı. Eyüp çömlekçiliğinin belki küp yapımındaki en belirgin özelliği, ağız kısmının dönüştürülmüştür.

İkinci atölyemiz Künkçü Çıkmazı Sokağı'nın köşesindeydi. Burada farklı şeyler bulduk; yıkılmış bir evin dibinden 14.-15. yüzyıla kadar inebilecek bazı parçalar çıktı. Evliya Çelebi'nin "beyaz hamuru sert ve adeta porselen gibi oluşmuş" dediği türden bir parça da bulundu ancak devamı gelmedi. Ayrıca Haliç içi denilen mavi-beyaz gruptan bir parça ise bu çalışmalar sırasında şimdilik ele geçmedi.

Künkçü Çıkmazı'nda asfaltın altındaki bölümde bir çaydanlık imalatçısının olduğunu var sayabiliriz. Kırmızı hamurlu çok sayıda imbib kapağı, çaydanlık kapağı, çaydanlık parçası olan sırlı ve sırsız parça ele geçti. Şamdanların aydınlanma aracı olarak çokça ürettiği ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır.

Kaselerin dip parçalarında, genellikle, yeşil, hardal rengi, koyu sarı sırlar üzerinde, üç ayakların kullanıldığını gösteren izler bulunmaktadır. Bunların benzerleri Tekfur Sarayı kazılarında da ele geçmiştir.

Araştırmalarda çok sayıda sırlı ve sırsız künk parçası bulundu. Sırsız künklerin su yollarında kullanıldığı bilinmektedir. Sırlı künklerin kullanım alanlarını ise mahalledeki özgün kullanım yerlerinde belirledik: 19. yüzyıl evlerinin altında bir seviyede su şebekesi kapsamında iç içe konulmuş sırsız ve sırlı künklerle karşılaşıldı. Belirli zamanlarda yapılan su yollarında dönemlere göre ve sihihi tesisat anlayışının farklılaşmasına göre yenilikler yapılmıştır. Sırsız künkler büyük bir olasılıkla pis su için veya günlük kullanım için su yolu oluşturmuştur, daha hijyenik bir döneme geçildikten sonra sırlı olanı içte olmak üzere iki künk iç içe kullanılarak su bir şekilde artılmıştır. Kentlerdeki sağlık sorununun farklı bir biçimde ele alınması, yeni tür bir imalatın da ortaya çıkmasına neden olmuş.

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı tuğlaları büyük bir olasılıkla Hasköy'de ve Haliç çevresinde imal ediliyordu; hatta mahallenin kendisinde de imal edilmek üzereydi. 19. yüzyıl fotoğrafları bize Zal Mahmut Paşa'ya giden yol üzerinde ve Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği çömlekçi esnafını gösterir. Buralarda her türlü ve değişik bölgelerden gelen pişmiş toprak eşyalar satılır, güveçler, değişik testiler vardır. Sözlü tarih Çanakakale, Enez, Biga bölgesinden de Eyüp dükkanlarında satılmak üzere küp, testi gibi günlük kullanım eşyasının geldiği bilgisini vermektedir. Ayrıca Tekirdağ yakınlarındaki Gaziköy'de de yıllardan beri devam eden çömlek imalatı bulunmaktadır. Gaziköy, yıllar boyu amfora üretmiş bir merkezdir; orada da geç dönemlerde elliye yakın atölye bulunmaktaydı. Bu atölyelerde Eyüp etkisinde de kalan çömlekler üretilmekteydi.

19. yüzyıl-20. yüzyıl Eyüp küpleri çok büyük, süs değil günlük kullanım için yapılan parçalardır. Örneğin 18. yüzyıl imalatı bazı testileri Topkapı Sarayı'ndaki çalışmalarımız sırasında bulduk. Bu tür basit, yer yer kötü kalite çömlek imalatı Sarayda yaşayan hizmetli sınıf tarafından da günlük ihtiyaçları için kullanılmış olmalıdır.

Eyüp çömlekçiler mahallesinde 16. ve 17. yüzyıllarda arşiv belgelerine göre üretilindiğini bildiğimiz tin-i mahdum denilen bir üretim daha vardı.

Julian Raby'in yapmış olduğu bir araştırma ile üzerinde bu kitabenin bulunduğu çömlekler Avrupa müzelerinin depolarında bulunmuştur. Midilli'nin kuzeybatısında Limnos adasından gelen özel bir kille yapılan bu kapların özelliği Roma döneminden beri zehire karşı bir panzehir oluşturmaya idi. Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren özel olarak getirilen bu kil Eyüp çömlekçileri tarafından tornada çekilirdi. Sırsız olan bu kapların bazıları altın yaldızlı bezemeli, bazıları ise beyaz astar boya ile bezenmiştir, müzelerde korunan örneklerin hepsinin ağız kısımları süzgeçlidir. Belki de Evliya Çelebinin suya lezzetli bir tat verdiğini söylediği kaplar bunlardı.

Eyüp'te üretildiği çalışmalarımızla kesinlik kazanan bir başka örnek de ebruli kaplardır. Ebruli kaplar 17. yüzyıldan itibaren üretilmiş olmalıdır. Osmanlı sanatı içerisinde ebru sanatının özelliği 17. yüzyıldan sonra geliştiği düşünülecek olursa, seramiğe de benzer bir yansımaya olduğu varsayılabilir. Ebruli kap, diğer tek renk sırlı seramikler gibi Eyüp'ten Karadeniz çevresindeki ülkelere, kuzeye de gitmiş olmasıdır; özellikle Sudak, Kefe gibi Kırım kentlerinde ve daha da doğuda Batum Müzesi'nde benzer kaplar bulunmaktadır.

Eyüp çömlekçiler Mahallesi araştırmaları sırasında üçüncü atölyemizi bir inşaat alanında bulduk. Toprak içerisinde çok sayıda kırmızı çömlek parçalarının bulunması nedeniyle burada bir sondaj yaptık ve 2,5 metre derinlikte su çıkana kadar kazdık. Buluntular aynı yerin değişik yüzyıllarda farklı iki atölye alanı olarak kullanıldığını gösterdi. Katmalar arasında yer alan toprak kalıntıları ve külhan temizlenirken atılan küllerin oluşturduğu yüzeyler ve toprak içerisinden çıkan kaba kırmızı hamurlu saksı parçaları burada iki kez farklı tarihlerde saksı üreten atölyelerin olduğunu kanıtladı.

Bahçeleriyle ünlü bir yer olan Eyüp'e özellikle 18. yüzyılda Balkanlar'dan büyük göçler olduğu ve bu kişilerin çoğunun bahçıvan olduğunu tarihçiler yazmaktadır. İstanbullu çiçek almaya gittiği zaman büyük olasılıkla saksısını da beraber almaktaydı. Günlük kullanım için gerekli olan çömleklerin yanı sıra bostancılık, bahçecilik ve çiçekçiliğinde Eyüp çömlekçiler mahallesinde üretimin yüzyıllar boyunca devam etmesini sağlamıştır.

Uzun yıllar faaliyeti devam eden bu atölyelere kil nereden geliyordu? Evliya Çelebi, Petrahor köyünden, Kemerburgaz'dan geldiğini söyler. Petrahor Fatih'in vakıflarında adı geçen bir köydür. Çömlekçiler mahallesinde son atölyenin sahibi Sıtkı Özkil de kilin Kemerburgaz'dan ve Karadeniz kıyısına yakın bölgelerden, bazen de Sarıyer'den at arabasıyla geldiğini ve bir araba kilin bir gün içerisinde kullanılıp bittiğini anlattı. Evliya Çelebi ise 17. yüzyılda at arabası yerine tekneyle kil geldiğini, Defterdar İskelesinden mahalleye taşıdığını yazar.

Eyüp çömlekçiler Mahallesinde yaptığımız araştırmalar sonucunda 15. yüzyıl sonundan itibaren İstanbul'da Eyüp'te çömlek imalatının devam ettiği belirgin bir biçimde tanımlanmış oldu. Günümüze kadar kimi yayınlarda "19. yüzyıl kaba İstanbul imalatı" diye tanımlanan imalatın doğrudan doğruya Eyüp çömlekçileri olduğu kesinlik kazandı. Bu imalatın yüzyıllar boyunca sürdürülebilirliğinin ise kentteki kullanıma bağlı olması kentteki ekonomik ve sosyal yapısı bakımından önemlidir. Ayrıca yerel bir üretim olmasına rağmen İstanbul dışına özellikle Karadeniz'in kuzey bölgelerine gittiği anlaşılmaktadır. Kent tarihinin önemli bir parçası olan Eyüp çömlekçiliği İstanbul'un günlük yaşamına, maddi kültürüne ve ekonomik yapısı ile ilişkilere de ışık tutan önemli bir bilgi kaynağıdır.